

Kazimierz RĘDZIŃSKI

Szkolnictwo żydowskie w Tomaszowie Mazowieckim (1869–1914)

1. Społeczność żydowska

Pierwsze „rządowe” szkoły dla Żydów w Rosji powstały w czasie, gdy funkcję ministra oświaty pełnił Siergiej Uwarow (1834–1849). W 1841 r. zlecił on rabinowi Maksowi Lilienthalowi (1815–1882) organizację szkoły żydowskiej w Rydze. Następnie szkoły powstały w Kownie, Grodnie, Białymstoku, Żytomierzu, Berdyczowie, Odessie, Humaniu, Kijowie, Mohylewie, Witebsku i Wołoszynie¹.

Początki społeczności żydowskiej Tomaszowa Mazowieckiego wiążą się z kahałem w Ujeździe, który istniał już w wieku XV. Osiedlający się w owym mieście starozakonni należeli właśnie do gminy żydowskiej w Ujeździe, mówili odmianą jidysz Żydów ujazdowskich, na cmentarzu żydowskim w Ujeździe mieli też osobne miejsce na pochówek, zwane kwaterą tomaszowską².

W XIX w. Tomaszów Mazowiecki zamieszkiwały trzy narodowości: polska, niemiecka i żydowska. Położenie geograficzne w pobliżu dużych ośrodków przemysłowych: Piotrkowa Trybunalskiego, Łodzi i Warszawy – sprzyjało szybkiemu rozwojowi miasta. W roku 1827 wybudowano w nim pierwszą mu-

¹ F. Battenberg, *Żydzi w Europie. Proces rozwoju mniejszości w nieżydowskim środowisku Europy 1650–1933*, przekład A. Soróbka, Wrocław – Warszawa – Kraków 2008, s. 315; *Oczerki po istorii szkoły i pedagogicznej mysli narodow SSSR, koniec XIX–naczało XX w.*, red. E.D. Dnieprow, Moskwa 1991, s. 101 i n. (struktura szkoły elementarnej).

² A. Bugajewicz, *Di erszte jidn in Tomaszow* [*Pierwsi Żydzi w Tomaszowie*], [w:] *Tomaszow-Mazowieck izkor-buch*, red. M. Wajsberg, *Tomaszower Lansdsmanschaft in Israel 1969*, s. 36–37 [z jidysz tłum. W. Paszkowski].

rowaną fabrykę firmy Batawia. W Tomaszowie zamieszkiwało wówczas około 1000 Żydów, lecz nadal nie było gminy żydowskiej³.

Liczba ludności żydowskiej w mieście szybko się zwiększała. W roku 1830 było już 1150 starozakonnych i coraz wyraźniej odczuwano potrzebę powołania własnego odrębnego kahału, by uniknąć uciążliwych wyjazdów do Ujazdu. Ponieważ Tomaszów nie miał wówczas statusu miasta, w imieniu społeczności żydowskiej hrabia Antoni Ostrowski zwrócił się do Komisji Rządowej w Warszawie z prośbą o utworzenie na miejscu nowej gminy żydowskiej. Nie została ona jednak rozpatrzona pomyślnie⁴. Żydzi zamieszkiwali wówczas w rewirze miejskim utworzonym przez ulice: Polną, Bożniczą, Mojżesza, Jerozolimską, Handlową, Kramarską i Wschodnią. Po ukazie carskim z 5 VI 1862 r. rewir zlikwidowano i mogli oni osiedlać się bez ograniczeń.

W Archiwum JIWO w Nowym Jorku zachowały się dokumenty stwierdzające, iż w listopadzie 1830 r. Żydzi tomaszowscy stanęli po stronie walczących powstańców polskich. Hrabia Ostrowski utworzył z nich oddział wojskowy, ponadto miejscowi Żydzi dostarczyli materiału na mundury. W roku następnym utworzono w Tomaszowie gminę żydowską. Jako wyraz wdzięczności za patriotyczną postawę w czasie powstania hrabia A. Ostrowski podarował społeczności żydowskiej Tomaszowa ziemię na urządzenie cmentarza. Pierwszym rabinem nowo utworzonej gminy został Abraham Altszuler ze znanej rodziny Altszulerów z Pragi czeskiej⁵.

A. Altszulera zastąpił w 1857 r. Jakub Wieliczker z Działoszyna, który obowiązki rabina w Tomaszowie pełnił do roku 1888. Zmarł w roku 1888, po całych 31 latach bycia rabinem. Po nim urząd rabina przejął Hersz Aron Izraelewicz, który zmarł w 1916 roku w wieku 72 lat, po 26 latach bycia rabinem. Przybył z Nieszawy, gdzie także był rabinem.

Rozwój miasta i mieszkającej w nim społeczności żydowskiej przypadł na rosnące wpływy haskali, czyli oświecenia żydowskiego, zmierzającego do reformy judaizmu na drodze akulturacji do otoczenia, z zachowaniem jednak własnej tożsamości narodowej i religii. Pierwsi zwolennicy haskali w Tomaszowie wywodzili się z środowiska fabrykantów i tworzyli miejscową elitę. Oświecenie żydowskie wyznawali i propagowali Mosze Aron Steinmann, Isachar Weinberg, Lajzer Bornsztejn, Hilel Landsberg, Michał Śpiewak, Michał Dessau, Aron Najfeld i inni. Wyznawali oni zasadę: „Być człowiekiem na ulicy i Żydem w domu”⁶.

Ich obecność w Tomaszowie wywoływała konflikty i napięcia na tle obyczajowo-religijnym wśród tradycyjnej społeczności żydowskiej. Środowiska ortodoksyjne nie mogły się pogodzić głównie z tym, iż maskile, będący właścicielami fabryk,

³ Tamże, s. 35.

⁴ P. Garfinkel, *Powstanie tomaszowskiej gminy żydowskiej*, [w:] *Tomaszów-Mazowieck...*, s. 37.

⁵ Tamże, s. 37.

⁶ A. Bugajewicz, *Ruch haskali w Tomaszowie*, [w:] *Tomaszów-Mazowieck...*, s. 55.

zmuszali współwyznawców do pracy w szabas i święta żydowskie. Część robotników próbowała się przeciwstawić temu gorszącemu dla nich obowiązkowi⁷.

W roku 1864 społeczność żydowska w Tomaszowie rozpoczęła budowę synagogi, lecz wskutek kłopotów finansowych ukończyła ją dopiero w roku 1878. Przyczynili się do tego ówcześni członkowie dozoru bożniczego Dawid Halpern, Wolf Zand i Abram Izrael Wajs⁸. Władze carskie gminę zatwierdziły dopiero w 1904 r. Jej zarząd stanowili: Aleksander Landsberg – prezes, Mojżesz Sanina – sekretarz oraz Samuel Steinmann i Chaim Rubin – członkowie.

Pierwszy komitet synagogałny tworzyli: Michał Śpiewak, Michał Dessau i Jakub Halpern. Uroczystość poświęcenia synagogi odbyła się w roku 1880. Wówczas też otworzono pierwszą w mieście szkołę talmud tory. Mieściła się ona w budynku prywatnym⁹.

W roku 1892 Tomaszów zamieszkiwało 11 974 ludzi, z których około 34% było Żydami¹⁰. W roku zaś 1913 w Tomaszowie było 36 888 mieszkańców, w tym ponad 11 tysięcy Żydów. Spośród 110 zakładów przemysłowych 45% należało do Żydów, a wśród 4406 robotników tysiąc było starozakonnymi. Żydzi dominowali w handlu detalicznym (80%), wśród rzemieślników w zawodach: szewskim, krawieckim i piekarniczym, a wśród inteligencji – w środowisku lekarskim i prawniczym¹¹.

2. Organizacja szkolnictwa

Starania o otwarcie publicznej szkoły żydowskiej w Tomaszowie Mazowieckim zainicjowano w listopadzie 1868 r. Wtedy to powołano komitet założycielski w osobach rabina Jakuba Wieliczera i członków dozoru bożniczego – B. Goldmana i A. Mortkowicza – oraz liczących się obywateli żydowskich miasta, m.in.: Arona Nussena, A. Goldberga, N. Reingewitza, Hermana Bornsteina i J. Weinberga. Pismo podpisały 33 osoby¹².

⁷ Tamże.

⁸ M. Fajnkind, *Di geszichte fun di jidn in Tomaszow* [Historia Żydów w Tomaszowie], [w:] *Tomaszow-Mazowieck...*, s. 57.

⁹ Tamże.

¹⁰ M. Wajsberg, *Tomaszow-Mazowieck in di jorn 1789–1914* [Tomaszów Mazowiecki w latach 1789–1914], [w:] *Tomaszow-Mazowieck...*, s. 25.

¹¹ M. Fajnkind, dz. cyt., s. 57; M. Nartowicz-Kot, *Wielokulturowość i wielonarodowość w społeczeństwie Tomaszowa Mazowieckiego na przestrzeni wieków (XIX–XX)*, [w:] *220 lat Tomaszowa Mazowieckiego. Materiały z sesji naukowej*, red. W. Bogurat, Tomaszów Mazowiecki 2008, s. 33; W. Karwacki, *Oświata i kultura w Tomaszowie Mazowieckim w latach 1880–1918*, [w:] *Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta*, red. B. Wachowska, Warszawa – Łódź 1980, s. 53.

¹² Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APL), zespół Łódzka Dyrekcja Szkolna (dalej: ŁDS), sygn. 1734, k. 54.

6 kwietnia 1869 r. opracowano akt założycielski szkoły, ustalający budżet szkoły i składkę szkolną oraz zatrudnienie dwóch nauczycieli. Protokół podpisały 33 osoby, m.in.: Dawid Berman, M. Dessau, Lewek Sylber, J. Grundmann, H. Galewski, Szmul Kessler, Arie Goldberg, Chaim Kessler, Szmul Michalewicz, Ejzyk Herzberg. Ponadto trzy osoby podpisały się po hebrajsku, a pięć po rosyjsku¹³.

Pojawienie się nowej placówki szkolnej, utrzymywanej i prowadzonej w duchu haskali, nie spotkało się z aprobatą kręgów tradycjonalistycznych. 26 kwietnia 1869 r. 165 osób napisało protest do E. von Berga – naczelnika Łódzkiej Dyrekcji Szkolnej, w którym poinformowano, że nie chcą szkoły z powodu nauczyciela Józefa Tarapani. Określono go jako człowieka niereligijnego i niemoralnego. Były to zarzuty rutynowe, stosowane we wszystkich miastach, gdy odnoszono się do powstania nowej szkoły. Autorzy protestu zagrozili, iż jeżeli on zostanie na posadzie nauczyciela, wówczas odmówią płacenia składki szkolnej. Wśród podpisów figurują: Wolf Klin, H. Szlemiński, J. Naumberg, Izrael Jakubowski, J. Michalewicz, H. Redlich, N. Bremeński, Falek Salmanowicz, A. Mortkowicz, Dawid Rosenbaum, B. Cygler, Izrael Tenenbaum, J. Szeps, H. Pakuła i S. Pakuła, G. Nierenberg, A. Migdał, A. Milstein, A. Neufeldt, Jakub Rubin, Jakub Landau. 22 osoby podpisały dokument po hebrajsku, a 5 osób jako analfabeci – trzema kółkami¹⁴.

Carski nadzór pedagogiczny oraz magistrat Tomaszowa Mazowieckiego nie wzięli pod uwagę protestu licznej grupy Żydów ortodoksów i chasydów przeciwnych powołaniu szkoły świeckiej.

Nauczyciel Józef Tarapani 28 maja 1869 r. zawiadomił naczelnika ŁDS, iż uroczystie otwarto już szkołę dla 87 uczniów, w obecności burmistrza Józefa Lenartowskiego, rabina Jakuba Wieliczera oraz przedstawicieli dozoru bożniczego: W. Goldmana i A. Mordkowicza¹⁵. Uroczystość otwarcia szkoły uświetnił występ chóru bożniczego.

Składkę szkolną na utrzymanie placówki ustalono w wysokości 494,95 rubli na rok 1869 i obciążono nią 480 osób¹⁶. Wysokość składki wyznaczono w zależności od majątku i dochodów, a płacących zaszeregowano do czterech grup, po: 3,10, 2,50, 1,50 i 0,60 rubli. Składki po 3,10 rb. i 2,50 rb., czyli w wyższej grupie płatników, uiściły jedynie 62 osoby¹⁷.

Składki zapłacili wówczas: Michał Dessau – fabrykant (3 ruble), Chaskiel Bernstein – fabrykant (3 rb.), Majer Friedman – stolarz (2,5 rb.), Isucher Weiss-

¹³ Tamże, k. 71.

¹⁴ Tamże, k. 77.

¹⁵ Tamże, k. 29.

¹⁶ Tamże, k. 24.

¹⁷ Tamże.

berg – fabrykant (3,10 rb.), Szulik Flom – krawiec (2,5 rb.), Szaja Horowitz – kupiec (2,5 rb.), Konrad Galewski – fabrykant (3,10 rb.), Icek Grundman – kupiec (2,5 rb.), Estera Reingewitz – wdowa po fabrykancie (2,5 rb.), Lejbuś Weiss – komisant (3,10 rb.), Izrael Weiss – komisant (2,5 rb.), Herman Galewski – kupiec (3,10 rb.), Wolf Orbach – handlarz (1,50 rb.), Nuta Granet – piekarz (1,5 rb.), Josek Michalewicz – tkacz (1,50 rb.), Abram Trzmiel – szewc (1,5 rb.), Juker Bogusławski – tkacz (1,60 rb.), Chaim Szperling – tkacz (1,60 rb.), Jakub Majerowicz – rzemieślnik (1,60 rb.), Icek Rosenbaum – tkacz (1,60 rb.), Judka Lewkowicz – rzeźnik (1,60 rb.), Peisach Weissbart – woźnica (1,60 rb.), Chaim Rotberg – krawiec (0,60 rb.), Wolf Szwarc – handlarz (0,60 rb.)¹⁸.

Pierwszy lokal na szkołę, składający się z dwóch dużych sal, wynajęto w domu Lewka Weissa przy ul. Kaliskiej 42 za sumę 80 rubli rocznie. Budżet szkoły przewidywał m.in. płace dla dwóch nauczycieli: 250 rb. dla kierownika szkoły (nazywanego wówczas I nauczycielem) oraz 100 rubli dla młodszego nauczyciela w skali rocznej. Dla stróża przewidziano wynagrodzenie w wysokości 15 rubli, na zakup opału – 25 rb., na książki dla biednych uczniów – 5 rb., na materiały piśmiennicze – 5 rubli, na nagrody dla uczniów – 4 ruble, oraz do dyspozycji dyrekcji szkolnej w Łodzi – 10,95 rb.¹⁹

Po roku szkoła zmieniła adres i przeniesiono ją do lokalu wynajętego od Julii Glans przy ul. Kaliskiej 70, gdzie oprócz dwóch sal lekcyjnych wynajęto również mieszkanie dla nauczyciela. Koszt wynajmu wyniósł 120 rubli rocznie²⁰.

Zakupiono także sprzęt stanowiący pierwsze wyposażenie szkoły: 12 ławek, 1 katedrę, 2 stoły, 6 krzeseł, szafę na książki, herb państwa, portret „Najjaśniejszego Pana”, czyli cara Aleksandra II. Wydano wówczas 46 rubli²¹.

W 1873 roku szkoła ponownie zmieniła lokal, tym razem wynajęto pomieszczenia w domu Jakuba Galpierina przy ul. Krzyżowej 118 za kwotę 120 rubli rocznie. Po dwóch latach szkołę przeniesiono do domu Wilhelma Silberga przy ul. Grinberskiej 194; roczny czynsz najmu opiewał tym razem na 135 rubli²².

Po roku 1876 przeniesiono ponownie szkołę na ulicę Kaliską 72 do domu wynajętego od wdowy Zuzanny Balin, tym razem za roczny czynsz 200 rubli. W 1879 r., po trzech latach dzierżawy, szkołę znów przeniesiono do innego lokalu, tym razem przy ul. Handlowej 157, wynajętego od Z. Biling. Szósta z kolei lokalizacja szkoły mieściła się od 1880 r. przy ul. Handlowej 143 w domu Chaima Kesslera. W latach 1901–1904 szkoła ponownie mieściła się na ul. Kaliskiej 100 w domu Mendla Silbera, tym razem za roczny czynsz dzierżawy w wysokości 650

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Tamże, k. 24.

²⁰ Tamże.

²¹ Tamże, k. 396.

²² Tamże, k. 567.

rubli. Częste zmiany lokalu szkolnego wpływały z racji najmu ich w budynkach mieszkalnych. Były one nieprzystosowane do celów szkolnych, ale też w większości przypadków najemcy wymawiali dzierżawę z uwagi na uciążliwości związane z dziećmi. Bez względu na okoliczności nie sprzyjało to jednakże wytworzeniu korzystnej tradycji w działalności oświatowej i wychowawczej.

Tabela 1. Wysokość składek szkolnych w latach 1869–1910 (w rublach)

Lp.	Rok	Liczba osób płacących	Suma
1.	1869	480	494,95
2.	1870	455	502,90
3.	1871	544	564,30
4.	1872	467	539,70
5.	1873	470	540,60
6.	1874	495	550,75
7.	1875	458	611,65
8.	1876	566	790,50
9.	1877	545	987,60
10.	1878	448	1024,00
11.	1879	495	1204,50
12.	1880	626	1279,00
13.	1881	612	1369,00
14.	1882	567	1428,00
15.	1883	525	1496,00
16.	1884	745	1360,10
17.	1885	549	1520,15
18.	1886	386	1520,15
19.	1887	471	1875,00
20.	1888	401	1999,00
21.	1889	450	2000,00
22.	1890	582	2150,00
23.	1891	507	2000,00
24.	1892	411	2000,00
25.	1894	351	2035,00
26.	1895	483	2200,00
27.	1896	508	2417,00
28.	1897	478	2430
29.	1906	453	5136
30.	1908	520	6282
31.	1910	584	7774

Źródło: APL, ŁDS, sygn. 1734, k. 24, 240, 431, 636, 862, sygn. 1795, k. 144, 335; sygn. 1736, k. 60, 148; Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim – Oddział w Tomaszowie Mazowieckim (dalej: APTM), zespół Akta miasta Tomaszowa Mazowieckiego (dalej: AmTM), sygn. 4973, k. 5328, *passim*.

W 1877 r. wprowadzono trzeci etat nauczycielski. Wzrosły także opłaty dzierżawne za lokal na szkołę do kwoty 200 rubli rocznie. Dlatego też składkę szkolną sukcesywnie podwyższano, by na rok 1879 ustalić ją na poziomie 1204,50 rubli. Płatników podzielono na 11 grup, płacących składki po: 0,50, 1, 1,50, 3, 4, 5, 7,50, 10, 12, 15 i 25 rubli rocznie. Składki zapłacili wówczas: fabrykant Heinrich Reichmann (25 rb.), kupiec Michał Śpiewak (15), kupiec I gildii Isachar Weinberg (15), fabrykant Chil Landsberg (12), kupiec Wolf Walrauch (10), właściciel domu Lejbuś Pius (7,50), felczer Mosiek Szabszowicz (4), szynkarz Jankiel Goldman (4), blacharz Mosiek Fein (6), krawiec Lejbuś Fenstermann (1,50), fabrykant Chaim Schirmer (10), buchalter Lejbuś Rydzyk (3), buchalter Adolf Zand (1), buchalter Leopold Passau (1), tkacz Jakub Steinberg (0,50), właściciel domu Icek Kaznowski (1,50), handlarz Salomon Berkson (1).

Z kolei fabrykanci Szaja i Szmul Bernsteinowie zapłacili po 7,50 rb., także fabrykanci Jakub Braun (5), Naftali Margulies (7,50), Lejzer Bernstein (12), pisarz prywatny Majer Ufner (0,50), krawiec Aron Piotrkowski (0,50), krawiec Fajwel Skrobisz (0,50), rzeźnik Mosiek Borowski (0,50), szklarz Haskiel Migdał (1), rzeźnik Zelman Bermański (0,50), krawiec Dawid Słowik (1,50)²³.

W roku 1878 podniesiono wysokość pensji dla nauczycieli. Kierownik szkoły otrzymał 270 rubli rocznie, a młodsi nauczyciele po 200 rubli. Ponowna regulacja w 1881 r. ustaliła dla starszego nauczyciela 300 rubli rocznie, wysokość zaś wynagrodzenia dla pozostałych nauczycieli utrzymywano na dotychczasowym poziomie.

Podwyżka płac nauczycielskich nastąpiła w wyniku interwencji naczelnika ŁDS, który w piśmie z 12 kwietnia 1875 r. do burmistrza Tomaszowa Mazowieckiego stwierdził, iż wynagrodzenie jest „dalece za małe”²⁴.

W następstwie podwyżki płac nauczycielskich podniesiono również wysokość składki szkolnej. W 1886 roku wysokość najwyższych składek ustalono na 50, 40 i 30 rubli. Zapłacili je wówczas: kupcy – Isachar Weinberg (50 rb.), Michał Śpiewak (30), fabrykanci – Jakub Galpierin (30), Lejzor Bornstein (30), Zysman Bornstein (30), Jakub Wohlfson (40) oraz bankier Dawid Galpierin (30)²⁵.

W 1895 r. powołano szkołę żeńską, a w szkole męskiej uzyskano zgodę władz carskich na wprowadzenie do planu zajęć języka hebrajskiego. Budżet obu szkół ustalono na 2200 rubli. Nauczycielom podniesiono wynagrodzenie do 350 rubli rocznie starszym, a młodszemu do 300 rubli. W konsekwencji podniesiono również wysokość składki w grupie płatników zamożnych. I tak bankier

²³ APTM, AmTM, sygn. 1735, k. 144.

²⁴ Tamże, sygn. 680, k. 33.

²⁵ Tamże, k. 368.

Sucher Weinder zapłacił 100 rubli, kupiec Józef Śpiewak – 70, a fabrykanci Teuvel Landsberg – 70, Chilel Landsberg – 80 rubli²⁶.

5 grudnia 1906 r., w okresie rewolucji 1905–1907 roku, nauczyciele z Tomaszowa Mazowieckiego podjęli akcję petycyjną o poprawę swej sytuacji materialnej i wystąpili do burmistrza z prośbą o podwyżkę pensji do kwoty 600 rubli dla kierowników, a 550 dla pozostałych, ponadto o dodatki mieszkalne w wysokości 150 rb. na rok oraz 75 rubli na opa²⁷. Realizację postulatów nauczycieli władze miejskie rozłożyły na kilka lat.

W 1907 r. ustalono wynagrodzenie dla nauczycieli na 450 rubli rocznie dla kierowników szkoły męskiej oraz 400 rubli rocznie dla kierowniczki szkoły żeńskiej, a dla nauczycieli w szkole męskiej na 360 rb. i dla nauczycielek w szkole żeńskiej 300 rb. W 1906 i 1907 r. wypłacono nauczycielom zapomogi po 75, 50 i 25 rubli²⁸.

W 1909 r. podwyższono wynagrodzenie dla kierownika do 550 rubli na rok, a nauczyciele szkoły męskiej zarabiali po 400 rubli, nauczycielka zaś w szkole żeńskiej 360 rubli na rok.

W 1910 r. wynagrodzenia wzrosły odpowiednio do 600 rubli dla kierowników szkół, dla nauczycieli zaś szkoły męskiej do 550 rubli, a dla nauczycielek w szkole żeńskiej do 450 rubli.

W 1912 r. otwarto drugą szkołę żeńską. Jej kierowniczka 21-letnia Ruchla Sanina otrzymała pensję niższą, niż wcześniej ustalono, bowiem 400 rubli na rok, co tłumaczono brakiem odpowiedniego stażu nauczycielskiego. Faktycznie była ona tuż po ukończeniu gimnazjum żeńskiego w Łodzi.

W ślad za podwyżkami pensji nauczycielskich oraz otwarciem drugiej szkoły żeńskiej wzrosła również wysokość składek szkolnych. W 1906 r. składkę zapłaciły 453 osoby. Najwyższa wyniosła 175 rubli na rok. Zapłaciła ją Klara Wolf, właścicielka domu, wdowa po właścicielu fabryki. Po 150 rubli zapłacili: fabrykant Jakub Braun i właściciele domów Gustaw Oderfeld oraz Feliks Landsberg, 110 rubli zapłacił bankier A. Landau. Po 100 rubli zapłacili: inżynier Władysław Kleif, właściciel domu Chaim Berliner i kupiec Józef Śpiewak. Nadal płacono niższe stawki składek – np. buchalter Izaak Frankfurter wniósł opłatę 3 rb.²⁹

W 1910 r. wysokie składki zapłacili: właściciele domów – Chaim Berliner (120 rb.), wdowa Korel (110), Feliks Landsberg (150) oraz Gustaw Oderfeld (125). Płacono nadal niskie składki, po 1 lub 2 ruble na rok. Wnieśli je np.: właściciel domu Hersz Jakubowicz, handlarz Mendel Ellenzweig, buchalter Jankiel

²⁶ Tamże, k. 148.

²⁷ Tamże, sygn. 4884, b. pag.

²⁸ Tamże, sygn. 1739, k. 50.

²⁹ Tamże, sygn. 4973, b. pag.

Steinmann. Składkę opłaciły 584 osoby na kwotę 7774 ruble, przy czym burmistrz miasta na cele szkół żydowskich przeznaczył 5963 ruble, a 1800 rb. przeznaczono na szkołę tzw. aleksandrowską, to jest czteroklasową przygotowującą do nauki w gimnazjum, najwyżej zorganizowaną programowo szkołę rosyjską w mieście, w której notabene uczyło się wiele dzieci żydowskich. Szkoła ta powstała w roku 1880, a w roku 1904/1905 miała 124 uczniów oraz roczny budżet w wysokości 10 860 rubli³⁰, a więc była bardzo dobrze uposażona, posiadała własny budynek szkolny przy ul. Tkackiej wartości 30 000 rubli.

Na podkreślenie zasługuje znaczna ofiarność społeczności żydowskiej na cele szkolne. Stała w zasadzie liczba płatników, wahająca się od 400 do 600 osób, dawała sumy wystarczające na utrzymanie własnych szkół i zabezpieczające ciągłość ich istnienia. Świadczy to także o znacznej zamożności środowiska żydowskiego. Dla porównania 1107 mieszkańców chrześcijańskich w 1905 r. złożyło kwotę 4788 rubli na utrzymanie szkół polskich.

Oprócz składki szkolnej Żydzi dobrowolnie ofiarowali na cele szkolne środki finansowe i materialne. Kupiec Michał Śpiewak 12 grudnia 1894 r. zapisał w testamencie na cele szkolne 5000 rubli³¹. 28 grudnia 1904 r. Selman Landau dla potrzeb uczniów przekazał 10 par butów, Aleksander Landsberg ofiarował 32,5 arszyna sukna na płaszcze, a pieniądze przekazali: Saul Margulies – 15 rb., Chuna Rubin – 5 rb., A. Liebermann – 10 rb.³² 3 października 1909 r. Samuel Steinmann i Artur Aronson dla szkoły żeńskiej ofiarowali dwie maszyny do szycia oraz stół krojczy do nauki krawiectwa, a także 12 $\frac{1}{4}$ arszyna sukna na płaszcze zimowe dla 5 biednych uczennic³³. Płaszcze uszyto dla: Złoty Skrobisz z klasy III, Selmy Pakul z II klasy oraz Sary Kon, Ity Rosental i L. Szuster z klasy I³⁴.

W 1913 r. na 25-lecie powołania szkoły męskiej komitet organizacyjny obchodów postanowił przyznać 170 zapomóg pieniężnych dla uczniów w kwocie po 1,50; 2,50 i 3 ruble oraz dla 60 uczniów zakupiono buty³⁵.

Zapomogi pieniężne otrzymali wówczas m.in.: Szaja Hoffman (3 rb.), Hana Jakubowicz (2,50), Frajndla Falk (2,50), Maria Rosenblum (2,50), Ruchla Bornstein (1,70), Dawid Żuk (2,50), Wolf Zucker (2,50), Jankiel Granat (2), Jankiel Gawron (2,50), Mosze Bogusławski (2,50), Lejb Fuks (3). Buty otrzymali m.in. Fridla Kalińska, rodzeństwo Sala i Mosiek Belfer, Chil Rumkowski, Felicja Markowicz, Chaskiel Pinkus, Ewa Joskowicz, Jakub Goldberg, Maria Kleiner, Balbina Szmerel, Dawid Jakubowicz, Lejbuś Wołkowicz, Anna Belfer, Elias

³⁰ Tamże, sygn. 4884, b. pag.; M. Wajsberg, dz. cyt., s. 27.

³¹ APTM, AmTM, sygn. 1737, k. 60.

³² Tamże, zespół 60 ŻMSPŻ, sygn. 3, nlb.

³³ Tamże, k. 57 (1 arszyn = 0,71 m).

³⁴ Tamże, k. 57 i n.

³⁵ Tamże.

Hauser, Golda Szurman, Chaja Rumkowska, Fejga Moszkowicz, Jakub Korn, Wolf Birenzweig, Paulina Krakowiak, Salomea Borowska³⁶.

Stosunkowo małe były niedopłaty składek; w 1869 r. nie zebrano jedynie 1,65 rb., w 1870 – 6,25, w 1871 – 6,80, a w 1872 r. – 13,40 rb.³⁷

Stosunek ludności żydowskiej do szkolnictwa publicznego był zróżnicowany, zależał w dużym stopniu od charakteru tego szkolnictwa, jednakże podjęte inicjatywy były konsekwentnie wspierane.

3. Działalność edukacyjna

a. Nauczyciele

Realizacja zadań postawionych szkolnictwu żydowskiemu wymagała doboru odpowiednich nauczycieli. Kandydat na nauczyciela powinien być Żydem, posiadać dobrą znajomość języka rosyjskiego oraz patent nauczyciela. Jego postawa polityczno-moralna nie mogła budzić żadnych zastrzeżeń, zwłaszcza w ocenie tajnej policji politycznej „ochrany”.

Pierwszy kierownik szkoły Józef Tarapani był absolwentem IV Gimnazjum rządowego w Warszawie. Pochodził z Wołkowyska, progimnazjum ukończył w Kownie, a maturę zdał w Warszawie. W chwili podjęcia pracy w Tomaszowie Mazowieckim miał 23 lata i był kawalerem. Ożenił się trzy lata później z Emilią Batawiałą z Opoczna, za zgodą naczelnika Łódzkiej Dyrekcji Szkolnej, jak wymagało tego ówczesne prawo szkolne. Z pracy zrezygnował na własną prośbę 1 lutego 1877 r.; był dobrym nauczycielem i sprawnym organizatorem.

Gdy po zawarciu związku małżeńskiego zamierzał opuścić Tomaszów Mazowiecki, rabin Jakub Wieliczker zwrócił się 30 stycznia 1872 r. do naczelnika ŁDS z prośbą o zatrzymanie J. Tarapaniego na stanowisku kierownika szkoły, argumentując: „My pokornie prosimy, aby nie zwracać uwagi na ich zarzuty i nie przenosić naszego pierwszego nauczyciela, pracą którego tę szkołę zorganizowano”³⁸.

Natomiast opiekun szkoły Dawid Galpierin, znając jego zamiary, chciał sprowadzić nowego nauczyciela Mawrika Dikszejna z Warszawy³⁹.

³⁶ Tamże, k. 370.

³⁷ APL, ŁDS, sygn. 1734, k. 567.

³⁸ APL, ŁDS, sygn. 1734, k. 406.

³⁹ Tamże, k. 432; por. również Z. Borzymińska, *Szkolnictwo żydowskie w Warszawie 1831–1870*, Warszawa 1994, s. 264. Autorka jest zdania, iż władze carskie przychylnie odnosiły się do nauczycieli wywodzących się z litwaków z tej racji, że dobrze znali język rosyjski i dawali gwarancję realizacji polityki rusyfikacyjnej w szkolnictwie.

Tabela 2. Opiekunowie (nadzorcy) szkół żydowskich (1869–1914)

Lp.	Nazwisko i imię	Lata działalności
1.	Goldberg Jakub	1869–1872
2.	Galperin Dawid	1872–1874
3.	Mandelsburg Icek	1874–1878
4.	Zand Wolf	1878–1898
5.	Kopel Elias	1898–1914

Źródło: APL, ŁDS, sygn. 1734, *passim*

Poważnym problemem było znalezienie drugiego nauczyciela. Decydowało o tym niskie wynagrodzenie, w wysokości 100 rubli rocznie. Pierwszy kandydat Todres Brymm z Telsz pracował jedynie przez miesiąc i porzucił pracę. Istotnie, wynagrodzenie nie wystarczało na utrzymanie się na poziomie chociażby dostatecznym. Na przykład w latach 1862–1890 zarobek stróża nocnego w Warszawie wynosił 108 rubli rocznie, woźny w magistracie otrzymywał 120 rubli, a starszy woźny 220 rubli, ogrodnik zaś zarabiał 270 rubli, a jego pomocnik – 115 rb.⁴⁰ Zatrudniony na jego miejsce Mojżesz Galewski z Wieruszowa, który nie ukończył żadnej szkoły świeckiej, nie chciał poddać się egzaminowi na patent nauczyciela domowego. W rezultacie zwolniono go w 1874 r.

Opiekun szkoły Icek Mandelsburg po hospitacji lekcji w dniu 16 maja 1875 r., którą prowadził Herman Goldman – mieszkaniec Tomaszowa Mazowieckiego bez przygotowania pedagogicznego – zawiesił go w czynnościach nauczycielskich z uwagi na jego brak kwalifikacji. Stwierdził to w piśmie do burmistrza miasta Józefa Lenartowicza w języku polskim, mimo że od 1 stycznia 1866 r. w korespondencji urzędowej obowiązywał język rosyjski. Fakt ten pozostał jednak między nadawcą a odbiorcą. Odpowiedni fragment brzmiał: „Odwiedzając w dniu dzisiejszym Szkołę Elementarną wyznania mojżeszowego, zastałem tam młodego człowieka zajmującego się nauczaniem bez posiadania na to kwalifikacji. Wskutek tego uznałem za stosowne tegoż młodego człowieka od dalszej czynności usunąć i Pana Tarapaniego uprosiłem, aby do czasu zainstalowania drugiego nauczyciela sam wyłącznie szkołą się zajmował. Na co Pan Tarapani mi odpowiedział, że w żaden sposób dwoma oddziałami zajmować się nie może i że na siebie odpowiedzialności za wyniki mogące skutek przez pozostawienie pierwszego oddziału bez należytego nadzoru nie bierze.

⁴⁰ J.A. Szwagrzyk, *Pieniądz na ziemiach polskich X–XX w.*, Wrocław 1973, s. 255–257. Ceny w 1895 r. na podstawowe produkty żywnościowe wynosiły: 1 funt chleba pyłowego – 4 kopiejki, razowego – 12 kop., 1 funt mięsa cielecego 11–15 kop., masło 35–45 kop., 100 sztuk jajek 140–240 kop., 1 funt cukru 55 kop., 1 funt soli 6 kop. (1 funt = 0,4536 kg). Płaszcz – 6 rb., surdut – 3 rb., spodnie sukienne – 3 rb., para butów – 1,50 rb.

Doradziłem więc, aby jeden oddział mniej liczny do czasu przybycia drugiego nauczyciela rozpuścił. O czym mając zaszczyt Wielmożnego Pana zawiadomić pozostają z uszanowaniem”⁴¹.

Kierownik szkoły nie pozostawił uczniów bez nauki. Już 19 maja tegoż roku sprowadził do pracy swego brata Cemacha Tarapaniego, który ukończył szkołę powiatową w Wołkowysku. Ten jednakże po roku pracy, z uwagi na niskie wynagrodzenie, przeniósł się do szkoły żydowskiej w Będzinie.

Następnym kierownikiem szkoły był w latach 1877–1883 Ilia Hersz Dworowicz, absolwent Wileńskiego Instytutu Rabinicznego. Wraz z nim w szkole pracowało dwóch młodszych nauczycieli Rafael Borys – absolwent gimnazjum w Piotrkowie Trybunalskim, oraz Piotr Szapocznik z Turku (autodidacta).

Tabela 3. Nauczyciele szkół żydowskich (1869–1914)

Lp.	Nazwisko i imię	Lata pracy/funkcja	Wykształcenie
1.	Aranskaja Anna	1894–1900	Domowe, patent nauczycielski
2.	Berger Ruchla	1914	Rzemieślnicze kroju i szycia
3.	Biezuńska Chaja	1906–1914	Domowe, patent nauczycielski
4.	Borys Rafael	1877–1878	Gimnazjum w Piotrkowie Trybunalskim
5.	Brymm Todres	1869	Cheder
6.	Dworkowicz Ilia Hersz	1877–1883; kierownik szkoły ogólnej	Instytut Rabinów w Wilnie
7.	Galewski Mojżesz	1869–1874	Cheder
8.	Goldmann Herman	1874–1875	Cheder
8.	Goldsobel Samuel	1878–1879	Progimnazjum
10.	Griczman Gustaw	1894–1903	Cheder, patent nauczycielski
11.	Heiler Herz	1880–1888; kierownik szkoły ogólnej	Gimnazjum, patent nauczycielski
12.	Herman Jakub	1884–1903; kierownik szkoły ogólnej od 1880 r.	Gimnazjum, patent nauczycielski
13.	Herman Helena	1895–1903; kierownik szkoły żeńskiej	Gimnazjum żeńskie, patent nauczycielski
14.	Jacobson Maria	1905–1908	Gimnazjum żeńskie, patent nauczycielski
15.	Kalicka Bluma	1908–1914	Rzemieślnicze kroju i szycia
16.	Kryształ Helena	1888–1894; kierownik szkoły ogólnej 1880–1890	Gimnazjum żeńskie, patent nauczycielski
17.	Lejzerowicz Motel	1912–1913; kierownik szkoły męskiej	Instytut Rabinów w Wilnie
18.	Lewkowicz Mojżesz	1879–1884	Cheder, patent nauczycielski

⁴¹ APTM, AmTM, sygn. 460, k. 37.

Tabela 3. Nauczyciele szkół żydowskich (1869–1914) (cd.)

Lp.	Nazwisko i imię	Lata pracy/funkcja	Wykształcenie
19.	Librach Ruchla	1914–	Szkoła Handlowa w Tomaszowie Mazowieckim
20.	Niechcicki Samuel	1878–1880	Gimnazjum w Piotrkowie Trybunalskim
21.	Plachta Olga	1908–1914	Rzemieślnicze kroju i szycia
22.	Raszkowska Maria	1906–1910	Rzemieślnicze kroju i szycia
23.	Raszdan Feiga	1906–1910	Domowe, patent nauczycielski
24.	Salomonowicz Stanisław	1879–1883	Cheder, patent nauczycielski
25.	Sanina Mojżesz	1903–1912; kierownik szkoły męskiej	Seminarium Nauczycielskie w Wymyślinie, patent nauczycielski
26.	Sanina Ruchla	1910–1914	Gimnazjum Żeńskie w Łodzi, patent nauczycielski
27.	Szapocznik Piotr	1876–1878	Cheder
28.	Schönberg Ewa Ita	1910–1914; kierownik szkoły żeńskiej nr 1	Gimnazjum Żeńskie w Piotrkowie Trybunalskim
29.	Schönberg Helena	1910–1914	Szkoła Handlowa w Tomaszowie Maz.
30.	Steinmann Abram	1908–1914; kierownik w 1913 r. szkoły męskiej	4-klasowa szkoła elementarna tzw. aleksandrowska w Tomaszowie Maz., patent nauczycielski,
31.	Szejmańska Ruchla	1906–1914	Domowe, patent nauczycielski
32.	Szczuciner Gedalie	1907–1914	Cheder, patent nauczycielski
33.	Szwejczer Ruchla	1914–	Domowe, patent nauczycielski
34.	Tarapani Józef	1869–1877; kierownik szkoły ogólnej	IV Gimnazjum w Warszawie
35.	Tarapani Cemach	1875–1876	Szkoła Powiatowa w Wołkowysku
36.	Tennenbaum Izrael	1914– kierownik szkoły męskiej	Gimnazjum, patent nauczycielski
37.	Tennenbaum Cirla	1914–	Domowe, patent nauczycielski
38.	Tennenbaum Pinkus	1875–1876	Cheder
39.	Żemański Juda	1903–1914	Kantor w synagodze
40.	Żemańska Ruchla	1914–	Szkoła Handlowa w Tomaszowie Mazowieckim

Źródło: APTM, AmTM, sygn. 5778, 5417, 4973, 279, 196, 680, 260 passim. APL, LDS, sygn. 1737, passim

Współpraca w gronie nauczycielskim układała się źle z winy kierownika J. Dworcowicza. Był on człowiekiem konfliktowym i niezrównoważonym. Krytykował i obrażał nauczycieli przy uczniach za ich rzekomy brak wiedzy i słabą

znajomość języka rosyjskiego⁴². Po roku obydwaj nauczyciele zrezygnowali z pracy w szkole. Ich następcami zostali Stanisław Salomonowicz oraz Samuel Niechcicki z Piotrkowa Trybunalskiego, absolwent gimnazjum. S. Salomonowicz zrezygnował z pracy już w następnym roku. Na jego miejsce przyjęto Samuela Goldsobela z Warszawy, który po roku także zrezygnował z pracy. Po dwóch latach zaś odszedł Samuel Niechcicki. Na jego miejsce przyjęto Herza Heilera. 28 sierpnia 1879 r. Zuzanna Biling – właścicielka domu, w którym mieściła się szkoła wraz z mieszkaniem nauczyciela, złożyła skargę do naczelnika ŁDS na J. Dworkowicza za urządzenie jej awantury i kierowane pod jej adresem groźby, a także naruszenie nietykalności osobistej poprzez rzucanie w nią ziemniakami. Było to w sytuacji, gdy J. Dworkowicz wynajmował własne mieszkanie w czasie wyjazdu na urlop osobom trzecim. Po powrocie stwierdził, iż zniszczono mu meble. Winą za to obarczył właścicielkę domu.

Takie zachowanie kierownika szkoły skutkowało wypowiedzeniem przez właścicielkę umowy dzierżawy, a zła atmosfera powodowała, iż liczba uczniów systematycznie spadała. Szkoła przechodziła poważny kryzys. W 1875 r. uczyło się 86 uczniów, w 1879 – 79, w 1880 – 67, w 1881 – 75, w 1882 – 66⁴³.

W tej sytuacji w trakcie roku szkolnego dozór bożniczy wnioskował do administracji szkolnej o odwołanie J. Dworkowicza. Na jego miejsce 23 maja 1883 r. powołano Herza Heilera.

Nowy kierownik pracował do 1888 r. Był dobrym nauczycielem i organizatorem. Za jego kierownictwa podniosła się liczba uczniów; w 1884 było 89, a w następnym 1885 – 107. Naraził się jednak społeczności żydowskiej zbyt wiernym wykonywaniem poleceń administracji carskiej. Część społeczności żydowskiej starała się go zatrzymać, pisząc we wrześniu 1888 r. prośbę do naczelnika ŁDS podpisaną przez 17 osób, m.in. Natana Wrocławskiego, Szmula Goldwassera, Abrama Dojcza, Nachmiela Herszkowicza i Pejsacha Śpiewaka⁴⁴.

W czasie brutalnej rusyfikacji, po objęciu funkcji kuratora Warszawskiego Okręgu Naukowego przez A. Apuchtina (1879–1897), wszystkie szkoły były zmuszone wprowadzić nowe plany nauczania. Także i H. Hiller zmienił stary plan z 1869 r., przede wszystkim zmniejszył liczbę godzin religii z 14 do 6, usunął język niemiecki i polski, a na to miejsce wprowadził przedmioty-hybrydy, takie jak: język jidysz niemiecki i język jidysz polski. Wprowadził ponadto po 5 godzin tygodniowo przedmiotu śpiew i gimnastyka. Rzecz negatywna wynika-

⁴² Yurij Slezkine podaje, iż absolwenci szkół rabinów w Wilnie i Żytomierzu nie byli zrusyfikowani, lecz uczyli się wytrwale języka rosyjskiego, aby w ten sposób zostać „człowiekiem wykształconym”. Tenże, *Wiek Żydów*, przeł. S. Kowalski, Warszawa 2006, s. 148 i n.; por. również R. Marek, *Oczerki po istorii proswieszczenija jewrejw w Russiji*, Moskwa 1909, s. 226 i n.

⁴³ APL, ŁDS, sygn. 1735, k. 335 i n.

⁴⁴ Tamże, k. 1056.

ła z tego, iż uczono tam podczas marszów rosyjskich pieśni narodowych i wojskowych. Niewiele miało to wspólnego z dzisiejszym rozumieniem wychowania fizycznego. Wprowadzenie języków jidysz polski i jidysz niemiecki było w ówczesnych warunkach politycznych aktem odwagi nauczyciela. Okólnik Rady Państwa z 1885 r. wprowadził zasadę, iż „we wszystkich szkołach wykłady odbywają się w języku rosyjskim z wyjątkiem nauki religii wyznań obcych i języka rodzinnego uczniów, które mogą być również wykładane w tym ostatnim języku”⁴⁵. Caratowi chodziło o to, aby poprzez rusyfikację Żydów powiększyć wśród nich grono „wiernych poddanych”⁴⁶.

Tabela 4. Tygodniowa siatka godzin szkoły ogólnej w 1869 r.

Lp.	Przedmiot	Oddział I	Oddział II	Ogółem
1.	Zakon Boży	—	2	2
2.	Pięcioksiąg	6	—	6
3.	Biblia	—	6	6
4.	Język rosyjski	6	6	12
5.	Język niemiecki	3	3	6
6.	Język polski	2	1	3
7.	Arytmetyka	3	3	6
8.	Geografia	—	2	2
9.	Kaligrafia	6	3	9
Razem		26	26	52

Mojżesz Sanina (1863–1943) – kierownik szkoły męskiej w latach 1903–1912, był jedynym nauczycielem z pełnymi kwalifikacjami pedagogicznymi. Urodził się w Kucharach, powiat płoński, a seminarium nauczycielskie ukończył w 1883 r. w Wymyślinie. Po ukończeniu zakładu kształcenia nauczycieli pracował w szkołach publicznych w Kole i Lipnie. Był ojcem 7 dzieci, z których najstarsza córka Ruchla (ur. w 1889) ukończyła gimnazjum żeńskie w Łodzi i została nauczycielką w Tomaszowie Mazowieckim w 1912 r., a syn Abraham (ur. 1890) wstąpił na ochotnika do Wojska Polskiego w czasie wojny obronnej 1920 r.⁴⁷

Wyróżniającą się pod względem organizacyjnym nauczycielką była także Ewa Ita Schönberg z domu Klekot – kierowniczką szkoły żeńskiej w latach

⁴⁵ R. Wroczyński, *Myśl pedagogiczna i programy oświatowe w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1955, s. 36.

⁴⁶ S. Wiech, *Ludność żydowska Królestwa Polskiego w świetle raportów żandarmerii (1866–1896)*, [w:] *Ortodoksja, emancypacja, asymilacja. Studia z dziejów ludności żydowskiej na ziemiach polskich w okresie rozbiorów*, pod red. K. Zielińskiego i M. Adamczyk-Garbowskiej, Lublin 2003, s. 135 i n.

⁴⁷ J. Wojniłowicz, *Sanina Mojżesz*, [w:] *Tomaszowski słownik biograficzny*, z. 3, Tomaszów Mazowiecki 1999, s. 28.

1906–1914. Była ona absolwentką gimnazjum żeńskiego w Piotrkowie Trybunalskim, które w 1900 r. ukończyła ze srebrnym medalem.

1 sierpnia 1910 r. zwróciła się z prośbą do inspektora szkolnego A. Chodkowa w Piotrkowie Trybunalskim o wsparcie jej zabiegów w gminie wyznaniowej – w związku z budową nowej łaźni – o wydzielenie odrębnego pomieszczenia z natryskami dla dzieci szkolnych. Podnosiła, iż uczniowie w domu żyją w strasznych warunkach higienicznych. „Brak jest w domach łazienek i mydła. Myje się około 10–12% dzieci”⁴⁸. Prosiła także, aby dozór bóżniczy przygotował boisko do gimnastyki.

15 maja 1909 r. w piśmie do naczelnika ŁDS stwierdziła, że po świętach Paschy frekwencja w kierowanej przez nią szkole gwałtownie spadła, z 240 uczennic na lekcje uczęszczało zaledwie 166, przyczyną było odejście starszych uczennic do pracy zarobkowej. Stwierdziła ona, że do szkoły przychodzą uczennice opóźnione o 1, 2 lata. Bieda zaś i brak zrozumienia rodziców dla edukacji powodują, że na wiosnę rodzice kierują swoje dzieci do pracy w fabrykach lub do warsztatów krawieckich i tkackich dla zdobycia zawodu. Z kierowanej przez nią szkoły 11 uczennic poszło do pracy w fabrykach, 13 do warsztatów tkackich, 19 do nauki krawiectwa, 4 zaś do pomocy w sklepie rodziców. W takiej sytuacji nauczycielka stwierdziła, iż „jest bezsilna wobec tego zjawiska, a środkiem zaradczym może być wprowadzenie w szkole nauki kroju i szycia”⁴⁹.

Nowatorem w pracy szkolnej był również Gedalie Szczuciner, ur. w 1879 r. w Ciechanowie, posiadający patent nauczyciela domowego. Z jego inicjatywy do planu nauczania szkoły wprowadzono gimnastykę od godziny 14.30 do 15.30 w sali Żydowskiego Towarzystwa Gimnastycznego.

Kadra nauczycielska dopiero tuż przed wybuchem I wojny światowej miała odpowiednie przygotowanie ogólne i pedagogiczne⁵⁰. W coraz większym stopniu pracę podejmowały kobiety, córki nauczycieli. Tworzono program wyrównywania szans edukacyjnych dzieci ze słabiej rozwiniętych środowisk żydowskich.

Władze carskie nauczycieli traktowały jako niższych urzędników zaborczego aparatu administracyjnego, zobowiązanego do bezdusznego i często bezmyślnego wykonywania odgórnych poleceń. Za ich główne zadanie uznano gorliwą służbę na rzecz władz zaborczych. Za odpowiednie do pracy nauczycielskiej uznawano te osoby, które znały język rosyjski, odznaczały się obowiązuącą prawomyślnością polityczną oraz skłonne były stosować się do otrzymywanych instrukcji urzędowych, używać tylko przepisanych przez władze podręczników.

⁴⁸ APL, ŁOS, sygn. 1737, k. 155.

⁴⁹ APTM, AmTM, sygn. 5328, b. pag.

⁵⁰ B. Wachowska, *Zarys dziejów oświaty i życia kulturalnego w Tomaszowie Mazowieckim w latach 1918–1939*, „Rocznik Łódzki” 1972, XXII, s. 233. Autorka podała, iż przed I wojną światową i tuż po niej były ogromne braki kadrowe także w szkołach katolickich i ewangelickich.

b. Funkcjonowanie szkół

Postępowe środowiska żydowskie na przełomie XIX i XX wieku dążyły do tego, aby świeckie szkoły elementarne zapewniły wszystkim dzieciom poziom wiedzy i umiejętności niezbędny do dalszego kształcenia oraz rozwinęły ich osobowość, aby umiały, przynajmniej na podstawowym poziomie, brać udział w życiu społecznym. Zakładano szkoły i wzbogacano programy nauczania, które z biegiem lat zawierały dużo więcej treści, co pozwalało na głębsze i bardziej wszechstronne rozumienie otaczającego świata. Mimo wszelkich trudności poprawiło się także wyposażenie szkół.

Na publicznym szkolnictwie żydowskim w większym stopniu niż w przypadku szkół chrześcijańskich wycisnęło piętno zróżnicowanie religijne i cenzus majątkowy. Ludzie zamożni posyłali swe dzieci do szkół prywatnych, a sfery ortodoksyjne oraz chasydzi tradycyjnie posyłali dzieci do chederów. Przedstawia je tabela 5. W 1906 r. władze carskie pozbawiły koncesji za brak nauczania języka rosyjskiego następujących właścicieli chederów: Sz. Bogusławskiego, L. Romanowicza, Z. Moszkowicza, M. Pakułę, M. Brukmana i Ch. Minka. Po wybuchu rewolucji 1905 roku właściciele ci zaprzestali nauczać języka rosyjskiego.

Tabela 5. Koncesjonowane chedery w latach 1889, 1904

Lp.	Nazwisko i imię	Rok 1889	Rok 1904
		liczba uczniów	
1.	Bogusławski Szlama	108	100
2.	Bruchman Mordka	20	20
3.	Fuks Berek	60	—
4.	Hurwicz Abram	65	—
5.	Minke Chil	17	18
6.	Moszek Pinkus	—	46
7.	Moszkowicz Perec	—	20
8.	Pakuła Moszek	25	—
9.	Romanowicz Lejbuś	32	34
10.	Rosenblum Icek	20	—
11.	Rotstein Moszek	—	100
12.	Rydyk Samuel	—	18
13.	Winer Nuchim	60	—
Razem		317	356

Źródło: APTM, AmTM, sygn. 2249, 4761, passim.

Podpisany przez cara Aleksandra II w dniu 11 września 1864 r. ukaz, tzw. jugenheimski, wprowadził w Królestwie Polskim szkołę elementarną według zasady narodowościowego i wyznaniowego podziału ludności. Naczelną ideą poli-

tyki oświatowej caratu było separowanie i konfliktowanie narodowości oraz upodobnienie do szkół istniejących w głębi Rosji.

Zgodnie z polityką urzeczywistniania rusyfikacyjnych zadań szkolnictwa elementarnego w Królestwie Polskim bardzo istotną rolę odegrały podręczniki zalecane do użytku. Dążono za wszelką cenę do osiągnięcia maksymalnej skuteczności w zakresie opanowania języka rosyjskiego przez dzieci żydowskie.

Pierwszy zakup książek w roku 1869 do szkoły objął jeszcze w dużym stopniu podręczniki niemieckojęzyczne. Zakupiono: S. Holle *Land und Volk Israel*, Parlowsky *Russische Sprechler*, tegoż *Lesebuch*, słowniki niemiecko-rosyjskie, B. Segala *Historia narodu żydowskiego* i tegoż autora *Modlitewnik* w języku niemieckim i rosyjskim.

Od 1871 r. księgozbiór wzbogacano o obowiązujące książki w cesarstwie, były to: N.A. Korfa *Rukowodstwo w obuczeniju gramatiki po zwukowomu mietodu*, K. Uszyńskiego *Rodnoje slovo*, J. Paulsona *Kniga dla pierwonaczalnogo cztienija*, N. Arzennikowa *Sbornik arifmieticzeskij zadacz*, N. Rożdzenstwienskogo *Russkaja istorija*, W.I. Wodowozowa *Kniga dla pierwonaczalnogo cztienija*. Od połowy lat siedemdziesiątych wprowadzono książki do nauki historii Dymitra Iłowajskiego *Rukowodstwo k russkoj istorii* oraz Zołotowa *Arifmietika*, S. Maksimowa *Kraj krieszczennogo swieta*⁵¹. W 1878 r. po raz kolejny zakupiono podręczniki: K.A. Szmidt *Rukowodstwo po gimnastikie* (Sankt Petersburg 1874), E. Wodowozowa *Dietskije piesni* (Sankt Petersburg 1871), S. Holle *Land und Volk Israel* (Stuttgart 1869), F.W. Theel *Kniga do cztienija po niemiecki* (Berlin 1866), Mandelstamm *Biblia* (Berlin 1872), *Izdanie sw. Synoda* (Sankt Petersburg 1868), S. Maksimow *O russkich* (Sankt Petersburg 1865), tegoż *Kraj krieszczennogo swieta* (Sankt Petersburg 1866), E. Wodowozowa *Rasskazy iz russkoj istorii* (Sankt Petersburg 1865), A. Foncz-Rode *Niemiecka gramatyka* (Warszawa 1869), A. Daniel *Niemiecka geografia* (Halle 1866), D. Iłowajskij *Istorija* (Moskwa 1869), A. Iwanow *Kratkaja gieografija Rusi* (Sankt Petersburg 1861), Zamenhoff *Krótką biblijną historią* (Warszawa 1875), B. Segal *Początkowa nauka o zakonie mojżeszowym* (Warszawa 1868), tegoż *Żydowski katechizm* (Warszawa 1869), J. Elzenberg *Przewodnik do nauki żydowskiej religii* (Warszawa 1869), W. Jewtuszewskij *Zbiór zadań arytmetycznych*, cz. I (Sankt Petersburg 1876).

Pozytywne oddziaływanie wspomnianych wydawnictw miały wzmacniać, zwłaszcza od 1878 r., prenumerowane przez Łódzką Dyрекcję Szkolną i przesyłane szkołom rosyjskie czasopisma: „Narodnaja Szkoła”, „Swietlaczok”, „Wiestnik Narodnoj Pomošczy”, „Russkij Naczalnyj Uczitel”, „Russkoje Cztienije”, „Piedagogiczeskij Sbornik”, „Russkaja Szkoła”, „Warszawskij Dniewnik”, „Czitalnia Narodnoj Szkoły”, „Piedagogiczeskij Listok”.

⁵¹ R. Kucha, *Oświata elementarna w Królestwie Polskim w latach 1864–1914*, Lublin 1982, s. 120 i n.

Rok szkolny trwał od 24 września do 31 lipca. Lekcje odbywały się od godziny 8.30 do 12 oraz od 14 do 16, we wtorki i piątki lekcje kończono o godzinie 11.30. Od 1885 r. rok szkolny zaczynał się 1 września, a kończył pod koniec czerwca⁵². Tygodniowy plan zajęć przedstawia tabela 6.

Tabela 6. Tygodniowy plan lekcji szkoły ogólnej w 1883 r.

Lp.	Przedmiot	Oddział I	Oddział II	Oddział III	Ogółem
1.	Zakon Boży	2	2	2	6
2.	Język rosyjski	4	3	3	10
3.	Język jidysz niemiecki	2	—	—	2
4.	Język jidysz polski	—	2	3	5
5.	Arytmetyka	3	3	3	9
6.	Geografia	1	1	1	3
7.	Przyroda	1	1	1	3
8.	Historia Rosji	—	1	1	2
9.	Kaligrafia	3	3	3	9
10.	Gimnastyka	5	5	5	15
11.	Śpiew	5	5	5	15
Razem		21	21	22	64

Źródło: APTM, zespół nr 59, Żydowska Miejska Szkoła Publiczna Męska w Tomaszowie Mazowieckim, sygn. 1, nlb.

Po objęciu funkcji kuratora Warszawskiego Okręgu Naukowego przez A. Apuchtina w 1879 r. zmienił się plan nauczania w szkole w duchu rusyfikacyjnym. Oficjalnie zniknął język polski jako przedmiot. Wprowadzono hybrydę „język jidysz polski”. Świadczy to o wprowadzeniu drastycznych przepisów zmierzających do wynarodowienia uczniów i usunięcia języka polskiego. Owe zamierzenia odzwierciedla także tabela 6.

Rozwój szkoły przebiegał w różnych latach ze zmienną dynamiką. Przyczyn było wiele, ale główne sprowadzają się do zróżnicowanej postawy wobec zagadnienia nauczania przedmiotów świeckich wśród samych Żydów. Zachowawcza religijnie większość ludności była przeciwna szkole, uważając, że pozostaje ona w sprzeczności z nakazami religii.

Tabela 7. Uczniowie szkoły ogólnej (1869–1905)

Lp.	Rok	Chłopcy	Dziewczęta	Ogółem
1.	1869	48	39	87
2.	1869/1870	45	47	92
3.	1 I 1870	42	63	105
4.	15 IX 1870	38	53	91

⁵² APL, ŁDS, sygn. 1734, k. 135.

Tabela 7. Uczniowie szkoły ogólnej (1869–1905) (cd.)

Lp.	Rok	Chłopcy	Dziewczęta	Ogółem
5.	1871	32	41	73
6.	1872	21	38	59
7.	1874	•	•	115
8.	1875	34	52	86
9.	1878	35	102	137
10.	1879	16	63	79
11.	1 VII 1880	26	34	60
12.	15 IX 1880	22	45	67
13.	1881	22	53	75
14.	1882	21	51	72
15.	1884	27	63	90
16.	1885	•	•	101
17.	1890	55	105	160
18.	1902	63	126	189
19.	1904	108	•	108
20.	1905	137	•	137
21.	1906	134	•	134

Źródło: APL, LDS, sygn. 1734, k. 240, 108, 403, 486, 636; sygn. 1235, k. 88, 358; APTM, AmTM, sygn. 4884, b.pag.

Wyniki nauczania po pierwszym roku szkolnym były dobre. Z nauki zrezygnowało jedynie 7 uczniów – 4 chłopców i 3 dziewczynki, pozostałych 85 było promowanych, w tym 41 chłopców i 44 dziewczęta⁵³. Nagrody książkowe za dobre wyniki w nauce otrzymali: B. Skrobisz, L. Wartmann, A. Landberg, W. Freilich, Ewa Rosen, Lew Herzberg, Eleonora Drzałowska, Sara Skrobisz i Hana Herzberg⁵⁴.

Rok szkolny 1870/71 przyniósł jeszcze lepsze wyniki. Ogółem nagrody książkowe otrzymało 49 uczniów oddziału I i II. Z oddziału I nagrody w postaci książek B. Segala *Historia narodu żydowskiego* oraz *Modlitewnik* otrzymali: Bernard Galewski, Leon Landberg, Rozalia Glendcer, Lena Weindberg, Sura Huperberg, Jache Herszberg, Salomon Galewski, Gedalie Worszman, Hana Gra-it, Menach Lukser, Isser Skrobisz, Michał Lackowski, Menache Bornstein, Leib Rosenblat, Hersz Salelg, Feiga Altszuler, Maria Rosen, M. Szteinmann, Mindla Oer, Mojżesz Frenkel, Maria Lewińska, Izaak Redlich, Małka Szeps, Mindel Szeps i Juda Granat.

Nagrody dla uczniów oddziału II w postaci słowników niemiecko-rosyjskich otrzymali: Abe Kantor, Chil Altszuler, Sala Szteinmann, Gena Weissberg, Juda

⁵³ Tamże, k. 108.

⁵⁴ Tamże, k. 232.

Goldvit, A. Szurman, Maria Rosenblum, Eta Szternberg, Leib Rosenblum, Herz Salelg, Mateusz Tenenbaum, Falek Granat, Malka Wortmann, Chamil Toflodzi, Eta Weiss, Mindla Brener, Tekla Bleiberg, Ita Szeinberg, Ruchla Flamm, Sala Goldberg, Tena Platt, Maria Szurman, Chaim Reissberg i Dina Platt⁵⁵.

Tak duża lista nagrodzonych uczniów wynika w tym przypadku także z potrzeby reklamy szkoły i pozyskania sobie sympatii rodziców. Jak podał W. Rudź, liczba uczniów systematycznie zmniejszała się z powodu przeciwdziałania i ataków propagandowych sfer ortodoksyjnych⁵⁶. Zapobiec temu miało wprowadzenie nauki języka hebrajskiego. Dopiero od 1895 r. oficjalnie władze carskie zgodziły się na naukę tego języka, w wymiarze 2 godzin tygodniowo.

W 1885 r. do oddziału I uczęszczały m.in. Riwka i Tauba Herman, Malke Pakuła, Gena Osser, Mindla Bremer, Chawa Tennenbaum, Debora Weiss, E. Mortkowicz, Salka Siller, Rachela Wellner, Róża Szeps, Róża i Balbina Flamm, Gitla Masler, Polca Kon, Tena Masler, Ida Helbiner, Sara Skrobisz, Róża Gleiwintzer, Salomea Steinmann, Gena Weissberg, Ewa Rosen, Anna i Rachela Orbach, Anna Walrauch, Anna Rubin, Helena Herszborn, Estera Drzałowska, Sara Rosenbaum, Eta Herszberg, Zofia, Sara i Eugenia Kifer, Sara Oer, Róża Kipfer i Mendel Szeps. Do oddziału II uczęszczały: Gena Osser, Mechele Bornstein, Neche Herszberg, Ewa Rubin i Ida Elbinger⁵⁷.

W 1910 r. absolwentami szkoły męskiej byli: Henoch Goldstein, Jakub Frenkel, Mordka Edelman, Majer Kaufman, Hersz Bremer i Lejzor Markowicz⁵⁸.

Tak małą liczbę absolwentów tłumaczyć można jedynie faktem, iż w większości uczniowie porzucali szkołę już po skończeniu I lub II oddziału. Działo się to jednak w wyniku decyzji ich rodziców.

Po odejściu kierownika szkoły męskiej, Mojżesza Saniny, w 1912 r. nastąpił w tej szkole ponownie poważny kryzys kadrowy. Trzykrotnie do wybuchu I wojny światowej zmieniano kierownika szkoły.

Powołany na to miejsce Motel Lejzerowicz z Piotrkowa Trybunalskiego, absolwent Wileńskiego Instytutu Rabinów, samowolnie wprowadził 4 godziny tygodniowo języka hebrajskiego⁵⁹.

⁵⁵ Tamże, k. 232.

⁵⁶ W. Rudź, *Oświata i życie kulturalne w Tomaszowie Mazowieckim do roku 1880*, [w:] *Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta*, red. B. Wachowska, Warszawa – Łódź 1980, s. 140.

⁵⁷ APTM, zespół nr 60, Żydowska Miejska Szkoła Publiczna Żeńska w Tomaszowie Mazowieckim, sygn. 3, nlb.

⁵⁸ APTM, zespół nr 59, Żydowska Miejska Szkoła Publiczna Męska w Tomaszowie Mazowieckim, sygn. 2, nlb.

⁵⁹ Wcześniej, tzn. w latach 1906–1912, M. Lejzerowicz był nauczycielem w żydowskiej szkole męskiej w Piotrkowie Trybunalskim. Zob. K. Rędziński, *Szkolnictwo żydowskie w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1859–1914*, [w:] *Edukacja – różnica i tożsamość*, red. K. Rędziński i I. Wagner, Częstochowa 2004/2005, s. 323.

Opiekun szkoły Eliaż Kopel zgłosił ten fakt do naczelnika ŁDS, argumentując: „Nie wie, dlaczego chce Lejzerowicz po 4 godziny j. hebrajskiego”⁶⁰. Prosił dalej, aby zostawić po dwie godziny tygodniowo nauczania tego przedmiotu we wtorki, piątki i niedziele⁶¹.

Po odwołaniu M. Lejzerowicza jego następcą został tymczasowo na pół roku Abram Steinmann, mieszkaniec Tomaszowa Mazowieckiego, absolwent szkoły tzw. aleksandrowskiej, a więc elementarnej, posiadający patent nauczyciela domowego. Było to jednak w owym czasie zbyt niskie wykształcenie na pełnienie funkcji kierowniczej.

Od 1 lutego 1914 r. nowym kierownikiem szkoły został Izrael Tennebaum.

Po wydaniu ukazu carskiego z 30 maja 1905 r. w sprawie nauczania języka polskiego corocznie kierownicy szkół prosili carski nadzór pedagogiczny o zezwolenie na nauczanie tego języka w wymiarze dwóch godzin tygodniowo. Pismo kierowniczkę szkoły żeńskiej Ewy Schönberg z 4 sierpnia 1910 r. ma następujące uzasadnienie: „Dużo rodziców prosi mnie o wprowadzenie języka polskiego”⁶².

W 1912 r. do nauki języka polskiego zakupiono następujące książki: K. Kędzierskiego *Elementarz, Wypisy polskie, Książka do czytania*, K. Drzewieckiego *Nauka czytania i pisanie*, W. Poglądowskiego *Czytelnia szkolna i domowa* oraz Boguckiej, Niewiadomskiej, Warnkówny *Ćwiczenia stylistyczne*. Biblioteka szkolna gromadziła w owym roku 304 pozycje książkowe. Zakupy książek polskich do biblioteki szkolnej były możliwe już od 1897 r., tj. od czasów nowego kuratora Warszawskiego Okręgu Szkolnego Waleriana Ligina, który dążył do podniesienia poziomu szkół elementarnych, zmiany w nich systemu wychowawczego, zarzucenia brutalnej rasyfikacji oraz poszanowania narodowości i wyznania dzieci. Tygodniowy plan nauki przed objęciem funkcji kuratora przez W. Ligina przedstawia tabela 8.

Tabela 8. Tygodniowy plan nauki w szkole żeńskiej w 1895 r.

Lp.	Przedmiot	Liczba godzin
1.	Religia i język hebrajski	4
2.	Język rosyjski	6
3.	Arytmetyka	5
4.	Geografia i przyroda	3
5.	Kaligrafia	2
6.	Roboty ręczne	2
7.	Śpiew	2
8.	Gimnastyka	2
	Razem	26

Źródło: APTM, zespół nr 60 ŻMSPŻ, sygn. 5, nłb.

⁶⁰ APL, ŁDS, sygn. 1737, k. 305.

⁶¹ Tamże.

⁶² APL, ŁDS, sygn. 1737, k. 151.

Żydowska szkoła żeńska powstała dopiero w roku szkolnym 1895/96. Jak bardzo potrzebna była nowa placówka szkolna, świadczył duży napływ dziewcząt. 127 uczennic rozpoczęło naukę, a w drugim roku znacznej liczbie, bo 31, odmówiono przyjęcia ze względu na brak miejsc. W 1905 r. uczyło się 187 dziewcząt, zaś w 1908 r. uczyło się już 254. W roku 1907 przyjęto 122 dziewczęta, tworząc dwa paralelne oddziały po 61 uczennic. W 1909 r. stan szkoły żeńskiej wynosił 240 uczennic. W tej sytuacji naczelnik ŁDS w piśmie z dnia 28 sierpnia 1908 r. do burmistrza miasta zaproponował dodanie do istniejącej szkoły piątej nauczycielki lub powołanie drugiej szkoły żeńskiej⁶³.

Od 1910 r. szkoła mieściła się w domu Pinkusa Blumberga przy ul. Warszawskiej 315.

Kierowniczka Ewa Schönberg wprowadziła wówczas zasadę, iż w konferencjach klasyfikacyjnych rady pedagogicznej szkoły uczestniczyli przedstawiciele gminy wyznaniowej oraz opiekun szkoły. Z zachowanych materiałów archiwalnych wynika, że w latach 1910–1914 nagrody za dobre wyniki w nauce otrzymały uczennice z oddziału I i II: Maria Himmelfarb, Sara Złotopolska, Salomea Rotenberg, Lea Birenzweig, Roza Joffe, Ita Rosenberg, Estera Birnstein, Ewa i Regina Joskowicz, Balbina Weissbard, Chana Rumkowska, Estera Majka Rosenblum, Eugenia Krakowiak, Selma Pakuła, Maria Sterling, Rywka Windgejt, Sara Złotogórska.

Uczennice III oddziału, czyli absolwentki szkoły, corocznie otrzymywały po 7–9 nagród książkowych. W 1910 r. były to: Balbina Weinberg, Cywia Gold, Gustawa Simler, Rebeka Joskowicz, Rozalia Koplewicz, Dina Anna Reisbaum, Salomea Rosenberg, Maria Tennenbaum, Ewa Edelman. W 1911 r. wyróżniono 7 uczennic: Salomeę Patulę, Marię Rosenblum, Zofię Goldfarb, Dinę Giskelfarb, Esterę Zielińską, Rozalię Lewenreich i Leokadię Offenkel. W 1912 r. nagrodzono 8 uczennic, były to: Maria Weinrat, Rebeka Windfein, Friedla Gelbart, Maria Himmelfarb, Sara Złotogórska, Złota Kuraś, Ita Rosenberg, Sara Bringmann.

W 1913 r. nagrody otrzymały: Balbina Borowier, Estera Birnstein, Balbina Weissbard, Estera Rosenblum, Helena Rumkowska, Toda Filimon i Eugenia Zweig.

W 1914 r. wyróżniono uczennice takie, jak: Lena Herzog, Chaja Złotogórska, Szewa Kon, Debora Markiewicz, Anna Pinkus, Debora Rotenberg i Bluma Sztetter⁶⁴.

⁶³ APTM, AmTM, sygn. 5799, b. pag. W tym czasie istniała kierowana przez A. Wajkselisz prywatna żydowska szkoła dla dziewcząt, przekształcona w roku 1913 w prywatne gimnazjum. W roku zaś 1905 została założona 4-klasowa szkoła dla dziewcząt Emilii Kuratówny, w której uczyło się wiele dziewcząt żydowskich. M. Wajsberg, dz. cyt., s. 29.

⁶⁴ APTM, zespół nr 60, ŻMSPŻ, nlb.

Jednocześnie w tych samych latach decydowano o drugoroczności uczennic ostatniej klasy. Procent uczennic, które nie otrzymały promocji do klasy następnej, wyniósł w 1910 r. 31,5%, w 1911 r. – 32,4%, w 1912 – 31%, 1913 – 27,5% i w 1914 – 18,4%⁶⁵. Ponadto od roku 1912 praktykowano egzaminy poprawkowe.

Końcowe rady pedagogiczne oceniały również poziom nauki całych klas z danego przedmiotu. I tak w 1914 r. uznano, iż w oddziale wstępnym uczennice opanowały materiał z języka rosyjskiego i arytmetyki na ocenę dobrą, w klasie I znajomość języka rosyjskiego oceniono na dostateczny, a arytmetykę na niedostateczny. W klasie II poziom wiedzy z języka rosyjskiego oceniono na ocenę dobrą, a arytmetyki na dostateczny. Z kolei w klasie III uznano, iż uczennice zasłużyły na oceny: z języka rosyjskiego – dostateczny plus, arytmetyka – dobry, historia Rosji – dostateczny plus, geografia – dobry, prace ręczne – dostateczny plus i śpiew – dobry⁶⁶.

Tabela 9. Wyniki pracy dydaktycznej w szkole żeńskiej nr 1 w latach 1910–1914

Lp.	Rok	Oddział wstępny					Oddział I					Oddział II					Oddział III				
		l.ucz.	*	**	***	^	l.u.	*	**	***	^	l.u.	*	**	***	^	l.u.	*	**	***	^
1.	1910	—	—	—	—	—	a.47 b.48	24 28	23 20	— —	3 3	42	25	17	—	3	34	32	2	—	3
2.	1911	—	—	—	—	—	a.52 b.44	26 22	26 22	— —	3 4	50	35	15	—	3	34	25	9	—	7
3.	1912	—	—	—	—	—	a.57 b.53	27 24	27 24	4 5	4 4	55	34	16	5	5	34	30	4	—	8
4.	1913	58	44	9	5	7	50	37	37	3	2	60	36	8	16	16	34	28	6	—	7
5.	1914	60	51	9	—	8	50	40	40	4	7	44	29	6	9	9	30	30	30	—	7

Legenda: * – promowani, ** – niepromowani, *** – egzamin poprawkowy, ^ – nagrodzeni

Źródło: APTM, zespół nr 60, Żydowska Miejska Szkoła Powszechna Żeńska w Tomaszowie Mazowieckim, sygn. 6, nlb.

Jak wynika z danych zawartych w powyższej tabeli, wyniki promocji w niższych klasach były jeszcze bardzo złe. Na przykład w 1911 i 1912 r. z klas I do II promowano jedynie 50% uczniów. Z oddziału II do III w 1910 r. promowano 59%, w 1911 – 70%, w 1912 – 61,5%, 1913 – 60%, przy egzaminach poprawkowych, oraz w 1914 r. – 69% przy 9 egzaminach poprawkowych⁶⁷.

Z dzisiejszego punktu widzenia były to więc wyniki złe. Na taki obraz klasyfikacji uczniów miał wpływ pogląd kierowniczkii szkoły Ewy Schönberg, która nie rozumiała istoty nauczania początkowego, nie była bowiem do tego przygo-

⁶⁵ Tamże.

⁶⁶ Tamże.

⁶⁷ Tamże.

towana zawodowo. Jako prymuska Gimnazjum Żeńskiego w Piotrkowie Trybunalskim nadmierną wagę przywiązywała do pamięciowej, encyklopedycznej wiedzy uczniów. Był to herbartyzm w czystej postaci, który prowadził do bezduszości pracy szkolnej. Brak było w niej zrozumienia potrzeb nauczania wstępnego.

Cieniem na tej pracy kładzie się również incydent z 1912 r., kiedy to jako kierowniczka szkoły zarzuciła podwładnym nauczycielom Chai Bieżuńskiej oraz Idzie Płachcie, iż te zgubiły dzienniki klasowe. W sprawie tej 28 sierpnia 1912 r., bez porozumienia się z opiekunem szkoły, skierowała raport do carskiego inspektora szkolnego A. Chodikowa w Piotrkowie Trybunalskim. Wezwane nauczycielki na piśmie stwierdziły, że to kierowniczka zgubiła dzienniki. Krok ten środowisko żydowskie odebrało źle, jako zbyt bliskie kontakty z władzą zaborczą.

Z tych m.in. powodów odeszła z pracy z dniem 22 sierpnia 1914 r. do Piotrkowa Trybunalskiego, gdzie w 1905 r. zaczęła pracę nauczycielską.

Tabela 10. Tygodniowy plan nauczania w szkole żeńskiej w 1910 r.

Lp.	Przedmiot	Oddział I	Oddział II i III
1.	Religia	2	2
2.	Język rosyjski	7	6
3.	Język hebrajski	2	2
4.	Język polski	—	2
5.	Arytmetyka	7	5
6.	Rysunki	2	2
7.	Kaligrafia	2	2
8.	Prace ręczne	2	2
9.	Historia Rosji	—	1
10.	Przyroda	—	1
11.	Geografia	—	1
12.	Śpiew	2	2
Razem		26	28

Źródło: APTM, zespół nr 60, Żydowska Miejska Szkoła Powszechna Żeńska w Tomaszowie Mazowieckim, nlb.

Magistrat miasta podjął decyzję o otwarciu drugiej szkoły żeńskiej od 1 września 1910 r. w fabrycznej części miasta. Szkoła funkcjonowała w domu wynajętym od fabrykanta Aleksandra Landsberga za 269 rubli czynszu rocznie. Kierowniczką szkoły była Ruchla Sanina, córka kierownika szkoły męskiej. Do pomocy miała drugą nauczycielkę Helenę Schönberg⁶⁸.

⁶⁸ APTM, AmTM, sygn. 5417, b. pag.

Tabela 11. Rozwój szkoły żeńskiej w latach 1904–1913

Lp.	Rok	Oddział I	Oddział II	Oddział III	Ogółem
1.	1904	33	22	4	59
2.	1905	59	31	14	104
3.	1906	62	56	16	134
4.	1910	a. 60, b. 60	60	42	222
5.	1911	a. 59, b. 60	58	39	216
6.	1912	a. 60, b. 60	68	41	229
7.	1913	a. 60, b. 56	53	38	207

Źródło: APTM, zespół 60, Żydowska Miejska Szkoła Powszechna Żeńska w Tomaszowie Mazowieckim, sygn. 3 i 4, nlb.

Po rewolucji 1905–1907 r. w środowisku żydowskim Tomaszowa Mazowieckiego zaczął tworzyć się coraz wyraźniejszy nurt oświatowy, który dążył do pokierowania wychowaniem młodzieży zgodnie z potrzebami narodowymi.

Młodzież żydowska w zasadzie cała objęta była nauczaniem elementarnym, przy czym w przeważającej mierze uczęszczała nadal do chederów. Potrzeba kształcenia w chederze była dyktowana nakazem religijnym i obyczajowym.

Elementarne szkolnictwo żydowskie, zgodnie z planem władz carskich, miało zagwarantować integrację Żydów z ziem polskich z Rosją. Dążono więc do tego, aby Żydzi opanowali język rosyjski, co mogło stać się za pomocą szkół publicznych, wychowujących dzieci żydowskie w kulturze rosyjskiej za pośrednictwem języka rosyjskiego.

Ukaz carski z 30 kwietnia 1905 r., który zezwalał na nauczanie języka polskiego we wszystkich szkołach elementarnych w Królestwie Polskim, nie dotyczył innych wyznań. Miejscowe władze szkolne honorowały więc ukaz tylko w odniesieniu do szkół katolickich, torpedowały go w odniesieniu do innych szkół, a zwłaszcza żydowskich.

Żydzi w każdej szkole domagali się wprowadzenia języka polskiego, argumentując, iż język ten jest zarówno im, jak i ich dzieciom potrzebny do życia w społeczeństwie, w którym żyją.

Na przełomie XIX i XX w. w społeczności żydowskiej nastąpiły przemiany mające znaczny wpływ na późniejszy kształt szkolnictwa i oświaty, na ich postawy wobec dokonujących się zmian społeczno-politycznych.

W 1908 r. powołano Żydowskie Muzyczno-Literackie Stowarzyszenie „Haczomir”. W 1911 r. powstało – jako pierwsze na ziemiach polskich w zaborze rosyjskim – Żydowskie Towarzystwo Gimnastyczne.

W 1913 r. Anna Wajkselisz otworzyła prywatne żeńskie progimnazjum, które w 1919 r. przekształcono w społeczne koedukacyjne gimnazjum prowadzone przez Radę Opiekunczą. Przy gimnazjum powołano Koło Rodziców, Koło Wpi-

sów, Towarzystwo Wspierania Niezamożnych Uczniów i Uczennic Wyznania Mojżeszowego.

W wielonarodowym i wielowyznaniowym mieście, jakim był Tomaszów Mazowiecki, społeczność żydowska była najsilniejszą ekonomicznie grupą narodowościową. W ślad zaś za rozwojem gospodarczym wytworzono wiele form inicjatyw kulturalno-oświatowych.

Summary

Jewish Education in Tomaszów Mazowiecki (1869–1914)

The author presents the fate of Jewish education in Tomaszów Mazowiecki, starting in 1869, by the turn of the XIX and XX century, until the outbreak of World War I. It turns out that the Jews of Tomaszów they were prosperous and vibrant acting in the field of socio-economic community and one of the manifestations of their activity was the organization of education. Article is based on unknown documents documents stored in the State Archives in Tomaszów Mazowiecki and the State Archive in Lodz. Additionally, the author came to valuable sources in Yiddish, primarily *Di geschichte fun di jidn in Tomaszow* [History of the Jews in Tomaszów].